

Opplysning på bergensk

BOKOMTALE: Den bergenske opplysningsmannen Claus Fasting fortjener kanskje mer oppmerksomhet enn han har fått? En slik oppmerksomhet får han av Aina Nøding i *Claus Fasting. Dikter, journalist og opplysningspioner*.

Av Thomas Daltveit Slettebø, førstelektor ved Institutt for arkeologi, historie, kultur- og religionsvitenskap (AHKR), Universitetet i Bergen.

Det er et dristig prosjekt å gjøre den relativt obskure 1700-tallsskikkelsen Claus Fasting (1746-1791) til gjenstand for en stor biografisk studie. De færreste nordmenn vil i dag formodentlig forbinde noe særlig med Fastings navn. I det minste ikke utenfor hans hjemby Bergen, hvor man kan møte ham på sokkel utenfor Bergen offentlige bibliotek og hvor hans hjem (Fastings Minde) stadig er å finne midt i universitetsområdet på Nygårdshøyden. I motsetning til den langt mer berømte bergenseren, forfatteren og opplysningsmannen [Ludvig Holberg](#) inneholder Fastings litterære produksjon ingen tekster eller enkeltverk som har oppnådd oppmerksomhet utenfor de innviddes rekker, for ikke å snakke om klassikerstatus. Som skjønnlitterær forfatter var Fasting mester i sjangre som i dag er vanskelig tilgjengelig og nokså fremmed for lekfolk, som leilighetsdikt, hyrdedikt og epigrammer. Endelig finnes det, som litteraturviter Aina Nøding påpeker i innledningen til sin nye Fasting-biografi (s. 23), relativt få manuskripter og brev som kan bidra til å belyse Fastings private liv. De fleste brevene som fortsatt fantes da Fasting døde ble samlet inn av skolemannen og Fasting-entusiastene Lyder Sagen på begynnelsen av 1800-tallet, men også disse forsvant for det meste da Sagen selv døde i 1850.

Utfordringene skulle dermed tilsynelatende stå i kø for den som ville forsøke seg på å fange Fastings liv og karriere mellom to permer. Når *Claus Fasting. Dikter, journalist og opplysningspioner* er blitt en vellykket og svært lesverdig bok, skyldes dette i stor grad Nødings evne til å sette historien om Fastings karriere som dikter, kritiker og redaktør i sammenheng med de omfattende politiske og kulturelle endringene som fant sted i Europa i andre halvdel av 1700-tallet. Fasting befant seg riktignok hele sitt liv i kontinentets nordligste utkant, enten det var i utkantens sentrum (den kongelige residensstaden København) eller periferi (den provinsielle handelsbyen Bergen), men Nøding viser hvordan han likevel på imponerende vis klarte å holde seg oppdatert på samtidens nyeste [ideologiske](#) strømninger og [litterære](#) trender. I Fastings mangfoldige tekstproduksjon ble opplysningstidens estetiske og politiske tankegods hurtig oversatt og smidig tilpasset til en dansk-norsk kontekst. Som journalist og tidsskriftredaktør var Fasting tidlig (og ofte først!) ute med å formidle nye tekster og ideer fra sentrale opplysningskikkelser som [Jean-Jacques Rousseau](#), [Adam Smith](#), Thomas Paine og, sist men ikke minst, hans store forbilde

[Voltaire](#). Senere i karrieren ble han dessuten en entusiastisk formidler av moderne engelsk hageteori, i artikler og anmeldelser som forente praktiske råd med avansert estetisk teori (s. 296-303). Fasting interesserte seg også for og skrev om den vitenskapelige utforskningen av [naturen](#) som i 1700-tallets andre halvdel var i rask utvikling, i Danmark-Norge representert særlig ved geistlige naturforskere som Johan Ernst Gunnerus, Erik Pontoppidan og Hans Strøm. Leserne av Fasting's tidsskrifter *Provinzialblade* (1778-1781) og *Provinzialsamlinger* (1791) fikk på denne måten tilgang til en verden av ideer i bevegelse, i overkommelige porsjoner og på et elegant og forståelig dansk.

Å leve av pennen

Claus Frederiksen Fasting levde ikke et spesielt dramatisk liv. I 1746 ble han født inn i en respektabel bergensfamilie som første og (etter hvert eneste) sønn av en prest, og vokste opp i et miljø preget av tyskættede handelsfolk og fromme pietister. Etter noen år som lovende elev ved latinskolen i Bergen dro han i begynnelsen av 1760-årene til den kongelige residensstaden København for å studere. I årene som fulgte vekslet han mellom å bo i Bergen, hvor han blant annet arbeidet som huslærer og engasjerte seg i byens Harmoniske Selskab, og København, hvor han studerte teologi.

Fasting ble i løpet av 1770-årene mer og mer involvert i tvillingrikenes litterære liv, som medstifter av det toneangivende Norske Selskab og etterhvert som knivskarp kritiker i tidsskriftene *Kritisk Journal* og *Kritisk Tilskuer*. I denne perioden forsøkte han seg også som dramatiker med tragedien *Hermione*, men han lyktes ikke med å slå igjennom på den danske skueplass verken med dette stykket eller den senere komedien *Aktierne* (1788). Fasting kom tilbake til Bergen i 1777 for å gjøre karriere, men til tross for en rekke søknader til enevoldsmonarken fikk han vanskeligheter med å skaffe seg et embete som kunne gi ham et ordentlig utkomme. I mellomtiden engasjerte han seg i Bergens selskaps og musikkliv, og gjorde seg etterhvert også bemerket som utgiver av det nyskapende tidsskriftet *Provinzialblade*. I 1784 ble han politiaktør og senere rådmann i Bergen, posisjoner som endelig ga ham regelmessig inntekt. I stillingen som politiaktør gjorde han seg raskt bemerket med sine velkomponerte aktoratsinnlegg og sin sympatiske innstilling til byens fattige og marginale skikkelser. I 1791 døde han i en alder av 45 år, etter et kort sykeleie.

Mange av de ytre omstendighetene i Fasting's livsløp er for så vidt allerede kjente, selv om historien ikke tidligere er blitt behandlet så levende og på grunnlag av så omfattende arkivarbeid, som her¹ Det er ikke dermed sagt at boken ikke bringer noe nytt på bordet, tvert imot. Biografiens mest originale og verdifulle bidrag er dens bok- og mediehistoriske tilnærming til Fasting's virksomhet som skribent og redaktør. Boken representerer på mange måter en videreføring av Nødings tidligere arbeid med 1700-tallets dansk-norske offentligheter og tidsskriftkultur, blant annet hennes doktorgradsavhandling om litterære tekster i 1760-tallets nye adresse-aviser og hennes deltagelse i NFR-prosjektet *Mangfoldige offentligheter. Tidsskrifter, sensur og ytringsfrihet i Danmark-Norge 1720-1814* (UiO).² Der Nøding i en rekke tidligere arbeider har belyst vilkårene for tekstens produksjon, sirkulasjon og lesning på 1700-tallet, forteller den nye Fasting-biografien i

stedet historien om hvordan én særlig driftig og dristig skribent strevde med å etablere seg som dikter, dramatiker, journalist, kritiker og redaktør i en tid da disse funksjonene var underlagt helt andre rammer og forventninger enn i dag. Det er Nødings fortjeneste at hun lykkes med å etablere den nødvendige kontekst som gjør det mulig for oss å forstå Fastings tekster: Hvorfor han i det hele tatt skrev dem, hvilke genrer og konvensjoner han forholdt seg til (eventuelt overskred), hvilke aktører som var innblandet i tekstenes tilblivelse (redaktører, trykkere, sensorer) og hvordan tekstene ble lest og mottatt i samtiden.

MER OM OPPLYSNINGSTID I NORGE: [En ensom vandrer](#) • [Kritikens histoicitet](#)

Fastings første offentlige litterære forsøk var dikt skrevet i anledning slektningers, venners og velynderes bryllup og begravelser i hjembyen Bergen. Disse leilighetsdiktene var naturligvis ytterst konvensjonelle og, helt i tråd med intensjonen, bruksdiktning forbundet med den konkrete begivenheten de markerte. Samtidig, påpeker Nøding, hadde slike dikt flere funksjoner i samtiden enn simpelthen å gi poetisk innramning til bryllup og begravelser: For en ung og ambisiøs mann som Fasting, kunne et velkomponert leilighetsdikt også være en måte å markere seg for et nasjonalt publikum i tvillingrikens trykte offentlighet. De nye adresseavisene som vokste frem i Norge på 1760-talene tilbød en tilgjengelig publiseringskanal for unge menn som forsøkte å skape seg et navn (s. 49). Offentlige publikasjoner var ikke minst en form for selvhevdelse som økte unge menns sjanser til å få seg et embete i staten, i et system hvor patronasjenettverk og trynefaktor spilte større rolle enn formelle kvalifikasjoner (s. 53). På neste steg i skribentkarrieren ble Fasting hjulpet opp og frem av den driftige prosjektmakeren Hans Holck, innehaveren av Københavns adressekontor. Holck var en sentral figur i Københavns litterære kretser, blant annet som utgiver av Københavns adresseavis og av en rekke tidsskrifter på 1760- og -70-tallet. Nøding beskriver miljøet rundt Holck som «[a]dressekontorets forfatterskole» (s. 56) og skriver ett sted at «adressekontoret og Holck [ga] unge skribenter en økonomisk mulighet og synlighet i offentligheten, i blader det ble abonnert på i hele tvillingriket». Fasting fikk begynne som journalistvika i Holcks versavis *Skiald-Tidender*, som med sin fascinerende kombinasjon av nyhetsformidling og poesi i følge Nøding «allerede da var en fortidslevning i pressehistorien» (s. 54). Her skrev Fasting versifiserte nyheter fra det store utland samt panegyriske dikt til ære for den danske kongefamilien. Etterhvert fikk han mer ansvar og spalteplass som redaktør for to av Holcks kritikktidsskrifter, *Kritisk Journal* og *Kritisk tilskuer*.

Nøding påpeker at Fastings virksomhet som kritiker falt sammen med en brytningstid i den danske og norske litteraturkritikkens historie. I dansk-norske tidsskrift i 1700-tallets første halvdel var anmeldelser stort sett helt refererende: Anmelderne forsøkte egentlig aldri å felle noen dommer over tekstenes kvalitet utover noen få rosende bemerkninger, hensikten var å informere om nye tekster snarere enn å bedømme deres kvalitet (s. 141). Mot slutten av 1760-årene brøt kritikken imidlertid ut av den tørre referatformen og ble langt mer skjerpet. Dette var mye takket være virksomheten til Jacob Baden, som i tidsskriftet *Kritisk Journal* forfektet en friere kritikk som kunne bidra til å utvikle litteraturens kvalitet og publikums smak. Fasting var en av flere aktører i miljøet

rundt *Kritisk Journal* som bidro til denne omdreiningen. Nøding påpeker at han samtidig var blant dem som gikk lengst i å dyrke en uærbødig og satirisk anmelderstil (s. 145). Blant de morsomste partiene i boken er Nødings velvalgte eksempler på akkurat hvor nådeløs kritikeren Fasting kunne være mot forfatterne av ubehjelpelige publikasjoner. Et kostelig tilfelle er Nødings omtale av Fastings anmeldelser av de jyske sogneprestene Owe Thorning og Thomas Lillelunds respektive kirkehistoriske verk:

Anmeldelsene har samme struktur. Først slås det fast med friske spark at forfatteren er en idiot som ikke kan skrive, og i alle fall ikke noe så krevende som en kirkehistorie. Dårenes antall er «uden Ende! Een Nevton mod legioner Thorninger». Å skrive denne «indtil Døden kiedsommelig» bok har bare krevd «Fingre, og slet ingen Hierne». Om Lillelund er det nok å si at han er «Nok en Thorning», hvis bok burde hete «Korte og saare enfoldige Betragtninger, eller om han heller ville: uforgribelige Fadaiser over Danmarks Kirkehistorie.» (s. 145-146).

Fastings drepende kritikk ble møtt av motreaksjoner fra flere av de fornærmede forfattere, som reagerte sterkt på den satiriske tonen hans. Fastings og andres provokasjoner bidro imidlertid også til å utløse debatter om kritikkens regler og nytte: Nøding viser at det pågikk en profesjonalisering av kritikken nettopp i årene Fasting virket som kritiker, en utvikling som blant annet ble drevet frem av en kollektiv samtale i den dansk-norske litterære offentligheten om kritikkens form, funksjon og tone (s. 163).

Original eller kopi? Fasting som kompilator

Nøding vier i boken mye plass til Fastings egne tidsskrifter, *Provinzialblade* og *Provinzial-Samlinge*. Ett av de mest fascinerende aspektene ved Fastings praksis som skribent og redaktør, i hvert fall for denne leseren, er fenomenet som Nøding så treffende beskriver med uttrykket «[å] skrive med saksen» (s. 195). Som redaktør for *Provinzialblade* klippet Fasting ivrig ut partier fra andres tekster, kuttet bort setninger og fraser han ikke hadde bruk for, og la gjerne til egne innledninger og konklusjoner, vittige bemerkninger og refleksjoner. I følge Nøding var Fasting særlig glad i å sakse stoff fra den hamburgske adresseavisen *Hamburgische Adress-Comtoir-Nachrichten*, som var et produkt av tilsvarende klipping-og-liming fra andre europeiske tidsskrifter. Fasting kommenterte selv den sterke tilstedeværelsen av andres tekst i egne utgivelser, med utgangspunkt i begrepsparet «original» og «kopi»:

Originaler finder ingen Stæd i Historien. Enhver Historie er en Kopie, og denne Kopie bør være uforanderlig i henseende til det Væsentlige. [...] Kun Stilen og Indledningen, Tilleg eller Forkortelser, Fortellingen, eller, hvad man vil kalde det, tilhøre mig. Resten er Historiens (Sitert fra Nøding 2018 s. 195)

Mye av innholdet («det Væsentlige») i opphavstekstene kunne redaktøren altså kompilere ordrett uten blygsel, mens hans egen innramning og tilpasninger derimot åpnet opp for å utvikle et personlig preg og en original stil i publikasjonene. En slik måte å komponere tekst var, i Nødings ord, «en utbredt praksis i internasjonal sammenheng» (s. 196).

At kompilasjon av andres tekster var en utbredt og essensiell del av opplysningstidens tekstkultur er det ingen tvil om, men det kan like fullt diskuteres hvorvidt denne formen for klipp-og-lim-komposisjon fremdeles var en akseptert og uproblematisk praksis i andre halvdel av 1700-tallet. Flere studier antyder at det allerede fra første halvdel av dette århundret pågikk intense forhandlinger blant europeiske intellektuelle om kompilatorens status og kompileringens funksjon i den lærde republikk: Der kompilasjon i tidligere århundrer ble sett på som en ærbar og nyttig skrivemåte, oppsto det i løpet av 1700-tallet sterkere krav til forfattere om originalitet og genialitet.³ Kompilatoren ble i økende grad en mistenkeliggjort og latterliggjort figur, ofte anklaget for pedanteri, plagiering og manglende originalitet.⁴ Samtidig forble kompilasjon hele tiden en sentral skrivemåte på 1700-tallet, ikke minst i tekstgenre og medier som formidlet store mengder tekst (nyheter, litteratur, vitenskap) fra inn- og utland, som tidsskrifter, aviser og store leksikonprosjekter som den franske Encyclopedien.⁵ Kompilasjon kunne forsvares som en viktig metode for kunnskapsformidling, en skrivemåte som tillot store mengder informasjon å bli konsentrert og samlet på ett sted. Noen skribenter valgte også en offensiv strategi hvor de understreket at deres egne kompilasjoner var mer stilistisk vellykket, lesbare og tilgjengelige enn tekstene de var kopiert fra.⁶

Fastings egne tidsskrifter fremstår som et spesielt interessant eksempel på hva noen forskere med et tilsynelatende paradoksalt uttrykk har betegnet som «kompilatorens originalitet» («Die Originalität des Kompilators»)⁷. Det ville derfor vært interessant å få vite mer om Fastings kreative kompilering, og hvordan man skal forstå hans skrive- og redigeringspraksiser i lys av den redefineringen av kompilatorrollen som pågikk rundt midten av 1700-tallet. Ikke minst fordi Nøding viser at Fasting selv var interessert i begrepene «originalitet» og «geni» og diskuterte dem i diverse sammenhenger som kritiker og journalist (s. 161-162, 169-171).

En moderne mann?

Fastings skarpe penn kan tidvis fremstå som overraskende frimodig. Nøding viser at journalisten

Fasting ikke var redd for å slakte hellige kuer, forfekte kontroversielle standpunkter og kommentere dagsaktuelle politiske og sosiale forhold. Fra sitt utkikkspunkt i handelsbyen Bergen, fulgte Fasting blant annet med på Den amerikanske uavhengighetskrigen (1775-1783) som raste på den andre siden av Atlanterhavet. Leserne av *Provinzialblade* ble i den sammenheng presentert for en dansk oversettelse av utvalgte deler av den radikale journalisten og frihetskjemperen Thomas Paines antibritiske pamflett *Common Sense* (1776). I Fastings utdrag fremsto Paine vel og merke mindre radikal og republikansk enn i originalen, idet Fasting var påpasselig med å ikke inkludere partier fra pamfletten som kunne vekke kontroverser i eneveldets Danmark-Norge. I følge Nøding var det Fastings metode å presentere nye og kontroversielle ideer for sitt publikum, ofte på en mangetydig måte, uten eksplisitt å ta stilling til dem (se s. 56, 200). Slik unngikk han både sensur og potensiell kritikk, samtidig som leserne rent faktisk ble utfordret og fikk mulighet til å utvide sin egen intellektuelle og politiske horisont.

Mer kompromissløst var Fastings uredde angrep på slaveriet, som i andre halvdel av 1700-tallet var en sentral del av den innbringende trekanthandelen mellom Danmark-Norge, Vest-Afrika og de vestindiske koloniene St. Croix, St. Thomas og St. Jan. Den brutale behandlingen av de afrikanske slavene var et betent tema som Fasting tok opp i ulike genre og kanaler gjennom flere år. I følge Nøding forsøkte Fasting å vise at rasjonaliseringen av slaveriet hvilte på en umenneskeligjøring av afrikanerne (s. 202). En hovedstrategi ble dermed å vekke lesernes medlidenhet for slavene, å skape bevissthet om deres menneskeverd gjennom å oversette tekster som appellerte til deres følelser. Samtidig var Fasting nådeløs mot samtidens religiøse argumenter for slaveri (blant annet lansert av den innflytelsesrike biskopen Erik Pontoppidan) som hyklersk forfektet at det var gunstig for afrikanernes timelige og åndelige velstand å bli holdt som slaver. Til Pontoppidans argument om at slaveriets ubehageligheter ble oppveid av at slavene tross alt ble kristnet og dermed fikk tilgang til evigheten, skrev Fasting simpelthen: «Spot fortjener dette Forsvar, og ingen ordentlig Giendrivelse» (s. 204).

Fasting fremstår i Nødings biografi på mange måter som en appellerende og sympatisk skikkelse. Ikke minst gjør det inntrykk å lese nettopp hans kraftige angrep på slaveriet, en prinsipiell kritikk som ikke kan ha vært helt uten personlig risiko i en tid da kongerikene Danmark og Norge hadde herredømme over vestindiske kolonier og var dypt involvert i den transatlantiske menneskehandelen. Fastings argumenter for fengselsreform er likeledes progressiv for sin tid, ikke minst i en dansk-norsk kontekst: Fasting argumenterte i *Provinzial-Samlinger* for at hensynet til «Menneskelighedens Rettigheder» måtte føre til forbedring av de forferdelige soningsforholdene i danske og norske fengsler, en mørk underside av samfunnet han selv hadde førstehånds kjennskap til gjennom sin stilling som politiaktor i Bergen (s. 286-288). En tilsvarende human tilnærming til forbrytelse, straff og samfunnsmoral skinner igjennom i hans velkomponerte aktoratsinnlegg, hvor han med en humoristisk og elegant stil ofte tar parti med de svake i samfunnet. Alt dette og mer gjør at Fasting fremstår som en mann som appellerer til verdier vi i dag ønsker å identifisere oss med, en mann som er på lag med fremtiden.

Samtidig legger Nøding aldri skjul på det hun i bokens konklusjon selv beskriver som «det mangefasetterte og motstridende ved Fasting selv og hans samtid» (s. 346). Visse aspekter ved Fastings idéunivers vil nemlig fremstå som mer problematisk for de fleste moderne lesere. Det gjelder ikke minst det negative synet på jøder som kom til uttrykk i hans mislykkede komedie *Aktierne, eller de Riige. Et Lystspil i Fem Optog* (1788). Én av de sentrale karakterene i stykket, jøden Nathan Levi, blir nemlig fremstilt på en måte som er «ikke minst med dagens øyne, usedvanlig stygg» (s. 259). Ifølge Nøding kolporterer Fasting i sin komedie tradisjonelle stereotyper om jøden som grisk pengeutlåner, helt uten forsonende trekk eller empati. Fastings negative syn på jødene dukker også opp i andre sammenhenger, ikke minst i selskapsdiktene «Til en smuk Israelitinde» og «Til een berømt Skjønhed, som havde mange Tilbedere» som begge kombinerer skarp og negativ stereotypisering av jøder med det misogyne motivet «den vakre jødiske datter» (s. 262). Nøding belyser med andre ord også de mørkere sidene ved opplysningspioneren Fastings tekster. Aina Nødings biografi er et velskrevet og svært underholdende portrett av Claus Fasting, hans skrifter og hans tidsalder. Et blikk på bokens noteapparat viser at boken i tillegg bygger på en omfattende granskning av både trykte og utrykte kilder. Det er vanskelig å yte boken full rettferdighet i en anmeldelse, hvor visse deler av boken nødvendigvis må belyses fremfor andre: Jeg har for eksempel ikke skrevet noe her om Nødings fine og nyanserte analyser av Fastings poesi, som åpner opp til dels vanskelig tilgjengelige tekster for moderne lesere. Jeg kan bare avslutte med å anbefale boken til lesere som interesserer seg for tidlig-moderne bok- og mediehistorie, opplysningstidens tekstkultur og dansk-norsk 1700-tallshistorie. For min egen del har boken gitt meg lyst til å lese Fastings egne verker (ikke minst tidsskriftene!). Og det må vel være den beste anbefalingen en kan gi?

Noter

- ¹ Se f.eks. den biografiske skissen i innledningen til Bjørn Nicolaysen Kvalvik, «*Sandhed og Retfærdighed*». *Claus Fastings Politie-Actorat 1784-1791*. Bergen 1996.
- ² Se f.eks. Ellen Krefting, Aina Nøding & Mona Ringvej, *En pokkers skrivesyge. 1700-tallets dansk-norske tidsskrifter mellom sensur og yringsfrihet*, Scandinavian Academic Press: Oslo 2014.
- ³ Se f.eks. Caspar Hirschi, "Compiler into Genius. The Transformation of Dictionary Writers in Eighteenth-Century France and England" i Holenstein, Stanke and Stuber (red.) *Scholars in Action. The Practice of Knowledge and the Figure of the Savant in the 18th Century*.
- ⁴ For eksempel på slik kritikk, se innledningen til C.P. Courtney, "L'art de la compilation de l'Histoire des deux Indes" i Hans-Jürgen Lüsebrink & Anthony Strugnell (ed.) *L'Histoire des deux indes: réécriture et polygraphie*. Voltaire Foundation: Oxford; Sophie Bourgault, "Philhellenism among the Philosophes: Ancient Greece in French Enlightenment Historiography" i *A Companion to Enlightenment Historiography*, redigert av Sophie Bourgault and Robert Sparling, 437-468. Leiden: Brill, 2013.

Will Slauter, "Upright Piracy: Understanding the Lack of Copyright for Journalism in Eighteenth-Century Britain". I *Book History* 16, Johns Hopkins University Press 2013, s. 34-61; Richard Yeo, *Encyclopaedic Visions. Scientific Dictionaries and Enlightenment Culture*. Cambridge University Press: Cambridge 2001, s. 195-221.

⁶ Noen av Ludvig Holbergs historieverk kan leses som en form for populariserende, danske kompilasjoner av eldre lærd litteratur. Se f.eks. Jørgen Sejersted "Jewish History". i Knud Haakonsen & Sebastian Olden-Jørgensen (ed.) *Ludvig Holberg (1684-1754): Learning and Literature in the Nordic Enlightenment*. Routledge 2017, pp. 196-217. Se også Richard J. Jones "Continued Continuations of Complete Histories: Tobias Smollett and the Work of History" i *Journal for Eighteenth-Century Studies*. 1, 2018.

⁷ Uttrykket ble lansert av Klaus A. Vogel i en artikkel om 1400-tallskronikøren Hartmann Schedel. Se Klaus A. Vogel: «Hartmann Schedel als Kompilator. Notizen zu einem kaum bestellten Forschungsfeld» i *500 Jahre Schedelsche Weltchronik. Akten des interdisziplinären Symposions vom 23./24. April in Nürnberg*, Nürnberg 1994. Se også Matthias Pohlig: *Zwischen Gelehrsamkeit und konfessioneller Identitätsstiftung. Lutherischen Kirchen- und Universalgeschichtsschreibung 1546-1617*, Mohr Siebeck Tübingen 2007, 94. For lignende poeng, se Ann M. Blair: *Too Much to Know. Managing Scholarly Information before the Modern Age*, Yale University Press New Haven & London 2010, s. 176.